

МІФАЛАГІЧНАЯ АСНОВА НАРОДНАЙ ЧАРАДЗЕЙНАЙ КАЗКІ «ІВАШКА МЯДЗВЕДЖАЕ ВУШКА»

Народная чарадзейная казка «Івашка Мядзведжае вушка» ўваходзіць у праграму па беларускай літаратуры базавай школы. Вельмі важна для студэнтаў – будучых настаўнікаў – дакладна разумець сэнс твора народнага мастацтва, каб у даходлівай форме і ў той жа час не адступаючы ад навуковага дыскурсу растлумачыць гэты сэнс дзецям. Вось чаму дадзены артыкул мае на мэце пазнаёміць з асноўнымі прынцыпамі аналізу казкі, што вывучаецца ў сярэдніх навучальных установах. З другога боку, казкі сёння выклікаюць гарачыя дыскусіі ў прэсе, пільную цікавасць не толькі навукоўцаў, але і шырокіх колаў грамадскасці – яшчэ і гэтым абумоўлен зварот да адной з найбольш папулярных казак. Казка патрабуе ўважлівага навуковага вывучэння, хоць інтэрпрэтацыя яе абавязкова будзе несці на сабе рысы суб'ектыўнасці.

Кожная казка своеасабліва трансфармуе рэальнасць і ўключае пласты розных эпох. Казка «Івашка Мядзведжае вушка» мае, як мінімум, тры пласты такога кшталту, адпаведна твор можна ўмоўна падзяліць на тры часткі.

Першая частка пагружае нас у неверагодна далёкую даўніну, у эпоху палеаліту, калі панавалі татэмістычныя ўяўленні. Гаворка тут ідзе пра шлюб чалавека і мядзведзя. Неабходна сказаць, што гэты сюжэт агульнаеўрапейскі. Толькі ў адной Заходняй Еўропе, як высветлілі даследчыкі, існуе 130 варыянтаў дадзенага сюжэта [3, 170–190]. Распаўсюджаны ён і ва Усходняй Еўропе, у Сібіры, Кітаі. Мядзведзь як татэм займае велізарны арэал ад Японіі да Брытанскіх астравоў, і шмат якія народы лічылі сваё паходжанне ад такога шлюбу, напрыклад іспанскі княжацкі род Урсіна (urs – мядзведзь). Такім чынам, казка ўзнікла з татэмістычнага міфа, які раней, відаць, тлумачыў генезіс таго ці іншага племені, арыстакратычнага ці нават каралеўскага роду, бо весці сваё паходжанне ад героя-волата тыпу Івашкі лічылася ганаровым не толькі ў першабытным грамадстве, але нават у эпоху Сярэднявечча. Ёсць і іншае тлумачэнне: казка пра шлюб чалавека менавіта з мядзведзем узнікла першапачаткова як міф, што адлюстроўвае паміранне і ўваскрэсенне прыроды вясною [3, 186].

Схема казак пра шлюб чалавека і жывёлы па ўсёй Еўразіі прыкладна аднолькавая: дзяўчына ці жанчына заблудзілася ў лесе, і яе забраў да сябе мядзведзь, зрабіў жонкаю. Часам мядзведзь выкрадае дзяўчыну прама з вёскі, трымае ў пячоры ці ў берлагу. Трэба адзначыць, што продкі не лічылі мядзведзя за жывёлу, а верылі, што ўнутры ён чалавек, або атаясамлівалі мядзведзя і лесавіка – міфалагічную істоту, найбольш блізкую да чалавека. Ва ўсякім разе, хоць і ўяўлялі шлюб з мядзведзем нечым выключным, але не бачылі ў ім ненармальнасць. Біялагічна такая сувязь, безумоўна, немагчымая, але гаворка ж ідзе пра міфалагічнае мысленне, а яно дапускае якія заўгодна

цуды. Аўтарытэтныя заходнія даследчыкі, напрыклад Дж. Дж. Фрэйзер, Р. Тэрнвальд, К. Леві-Строс, падкрэслівалі своеасаблівасць міфалагічнай логікі, якая праяўляецца якраз у сюжэце пра шлюб жанчыны і мядзведзя. На іх думку, першабытны чалавек быў упэўнены ў існаванні так званай сімпатычнай сувязі паміж людзьмі і аб'ектамі прыроды, прычым у той час прырода (у выглядзе жывёлы) была як бы ўпісана ў сацыяльную структуру [2, 282–287].

У жанчыны і мядзведзя нараджаецца сын – ва ўсім чалавек, хоць часам можа мець некаторыя жывёльныя прыкметы, напрыклад мядзведжыя вушы. Дарэчы, з летапісаў вядома, што прыкладна ў IX ст. сапраўды жыў дацкі ярл (князь) з мядзведжымі вушамі.

Мядзведжы сын усё ж адрозніваецца ад звычайнага чалавека: ён расце не па днях, а па гадзінах і, акрамя таго, набывае незвычайную фізічную моц. Звычайна ён бяжыць разам з маці ад жывёльнага бацькі. У беларускай казцы Івашка пакідае абодвух, і гэта дае падставы гаварыць пра большую архаічнасць славянскага казачнага тэксту. А далей ва ўсіх варыянтах еўрапейскіх фальклорных твораў пачынаюцца прыгоды мядзведжага сына, прычым яго паходжанне як бы поўнасьцю выпадае з асноўнага сюжэта – пра жывёльнага бацьку больш ні разу не згадваецца. Можна меркаваць, што такога кшталту прэамбула была літаратурным этыкетам таго часу – неабходнай часткай казачнага канона, які абавязкова павінен быў уключаць у сябе частку татэмістычнага міфа – ужо хоць бы для таго, каб растлумачыць выключную дужасць героя. І не толькі ў казках, а і ў творах так званага гераічнага эпэсу і нават раманах новага часу, напрыклад, эпохі рамантызму, герой мае, як правіла, незвычайнае паходжанне – сын бога ці цара, хоць нярэдка да пэўнага часу не ведае пра сваё нараджэнне, бо аказваецца разлучаны з сям'ёю. Ды нават гістарычныя асобы – скажам, Аляксандр Македонскі ці Юлій Цэзар – лічылі, што іх род ідзе ад багоў. Так, упэўненасць, што ён – сын бога Амона (Зеўса), дала Аляксандру Македонскаму незвычайную смеласць і веру ў сваю перамогу і дазволіла ўрэшце заваяваць паўсвета. Так і Івашка Мядзведжае вушка ў беларускай казцы, адчуваючы вялікую сілу жывёльных продкаў, паводзіць сябе ў вышэйшай ступені ўпэўнена.

Вандруючы па свеце, Івашка сустракае Дуба-Дубавіка і Гару-Гаравіка. З гэтых сустрэч пачынаецца другая частка казкі. Паказальна, што героі – Івашка і двое сустрэчных – адразу пазнаюць адзін аднаго і называюць па імёнах. Значыць, Дуб-Дубавік і Гара-Гаравік ведалі, нешта чулі пра Івашку, а ён – пра іх. Але хутчэй за ўсё яны пазнавалі адзін аднаго па знешніх прыкметах. Ясна, што Дуб-Дубавік і Гара-Гаравік – такія ж асілкі, як і Івашка, і таксама маюць татэмістычнае паходжанне: першы – ад дрэва (дуба), другі народжаны гарою.

Герояў аказваецца трое, як звычайна ў казках. Прычым адзін – Івашка – супрацьстаіць двум астатнім па нейкіх вызначальных якасцях. Тут паўстае надзвычай цікавае для навукі пытанне: ці не з'яўляецца паходжанне ад жывёлы больш познім этапам у развіцці татэмізму? Таму і герой, што

народжаны ад мядзведзя, увасабляе як бы маладосць свету, нейкі новы перыяд у развіцці старажытнага грамадства, хоць для нас гэта, безумоўна, глыбокая архаіка.

Асілкі пачынаюць жыць у доме, які беларуская казка ніяк не апісвае, хоць у казках некаторых іншых народаў такія апісанні ёсць. Але па тым, якая пачвара ўрэшце з'яўляецца ў хаце, можна меркаваць, што гэта такі ж дом, у якім у іншых казках жыве Баба-Яга. Ён стаіць на мяжы светаў – нашага і іншасвету, царства Кашчэя. Бессмяротны Кашчэй і прылятае час ад часу ў сваю хаціну на мяжы.

Вобраз Кашчэя – адзін з самых таямнічых і цяжка вытлумачальных у казках. Часам ён атаясамліваецца са Змеем. Ды і ў дадзенай казцы называецца змеем. У той жа час апісваецца наступным чынам: «Сам з кокаць, барада з локаць». Праўда, такога кшталту апісанне нічога не дае для разумення вобраза. Мы ведаем, як выглядае рэальны змей, але зусім не факт, што змеepadобная знешнасць характэрна і для Кашчэя. Хутчэй за ўсё, ён можа прымаць розныя воблікі і, калі ляціць (а ён менавіта лятае), выглядае як вогненны змей ці віхура.

У казках з іншымі сюжэтамі Змей часта ахоўвае мяжу паміж светамі. Такая ж функцыя і ў Кашчэя. Значыць, ён, поўнасьцю належачы свету памерлых, мае дачыненне і да жывых. Каб зразумець вобраз, неабходна звярнуцца да іншых міфалагічных сістэм. Так, у народаў Усходу існавала ўяўленне пра асаблівага духа смерці, які бадзяўся паўсюль, насылаючы хваробы. І ўсе народы верылі, што смерць здараецца ад таго, што душу чалавечую ўкраў іншы памерлы, але ў вобліку жывёлы [4, 214]. Адною з такіх жывёл і з'яўляецца змей. Магчыма, Кашчэй як бог смерці меў некалькі душ, якія існавалі ад яго асобна. Адна захоўвалася ў скрыні, другая свабодна перасоўвалася ў выглядзе змея. Прычым ёй неабходна харчавацца, і волаты – сябры Івашкі – кормяць Кашчэя вараным мясам. Паеўшы, Кашчэй выразае з плячэй асілкаў палоскі скуру – як бы пакідае сваю пячатку. Івашку ён не можа адолець. Той прыцягвае Кашчэя ў лес і зашчамляе яго бараду ў пень. У міфалагічных уяўленнях барада мела надзвычай важнае значэнне. У ёй захоўвалася жыццёвая сіла чалавека, а калі барада доўгая, то і магічная. Тое, што Кашчэй, вырваўшыся, пакінуў сваю бараду ў дубе, азначае, што ён страціў частку сваёй магічнай сілы. Гэта дало магчымасць асілкам без перашкод прайсці па памежжы светаў – праз лес і гару – і дайсці да ўвахода ў пекла. Казка падкрэслівае глыбіню апраметнай – сябры нарэзалі палос з пятнаццаці валовых скур, ды і тое паса не хапіла.

Івашка спускаецца пад зямлю. У міфалогіі гэта, уласна кажучы, азначае паміранне. Але ёсць важны нюанс: продкі верылі, што калі герой добраахвотна спускаўся ў пекла ці ныраў у мора, у кіпень, у малако, то ён меў надзею на адраджэнне пасля смерці, на ўваскрэсенне – нават у лепшым вобліку. Чалавек прыносіць сябе ў ахвяру і, такім чынам, перамагае смерць – смерцю. Старажытная міфалагічная ідэя падрыхтавала розумы нашых прашчураў да ўспрыняцця ідэі Хрыста.

У Падзем'і Івашка сустракае трох дзяўчат, што жывуць у трох дамах – медным, сярэбраным і залатым. У іншых народных казках гаворка ідзе нават пра такога ж кшталту царствы. Даследчыкі не знаходзяць тут сувязь з міфалогіяй, лічачы, што адбылося ўсяго толькі патраенне іншасвету – трыдзiesiąтае царства: гэта, маўляў, унутрыказачнае структурнае ўтварэнне. Тым больш, што канцавы пункт у гэтым падземным царстве – залаты дом, а медны і сярэбраны – прамежкавыя этапы [1, 217].

Аднак не ўсё так проста. Дамы (ці царствы) сімвалізуюць, відаць, касмічныя аб'екты – Месяц, зоркі і Сонца. На іх, паводле ўяўленняў продкаў, траплялі пасля смерці душы памерлых. Прычым асабліва пажадана было трапіць на Сонца, бо яно, хоць і памірае (заходзіць кожную ноч пад зямлю), але нязменна адраджаецца раніцай, з'яўляючыся, уласна кажучы, несмяротным. Значыць, сувязь з Сонцам забяспечвае душы вечнае існаванне. Дзяўчаты, што жылі ў адпаведных дамах, як бы ўвасаблялі душу кожнага касмічнага аб'екта. Не дзіва, што сонечная дзяўчына самая прыгожая.

Але чаму ж нябесныя аб'екты аказаліся ў Падзем'і? Гэта вельмі цікавы момант, які раскрывае асаблівасць міфалагічнага мыслення. Месяц і зоркі з'яўляюцца на небе ноччу. А ноч, усё чорнае і халоднае міф звязвае з нізам, нягледзячы на тое, што самі аб'екты – наверху. Акрамя таго, у іншасвеце ўвогуле іншая прастора ў параўнанні з той, у якой людзі прызвычаліся жыць. Што ж тычыцца Сонца, то яно, бясспрэчна, аб'ект дзённы. Але ноччу Сонца павінна прасунуцца пад зямлю, у варожым для сябе асяроддзі, з захаду на ўсход. Гэты палон Сонца ў пекле, у царстве памерлых, і сімвалізуе дзяўчына з залатога дома. Яна ж распытвае Кашчэя пра яго смерць і перадае звесткі Івашку. Волат адпраўляецца па Кашчэву смерць, бо без знішчэння апошняй Сонца не вызваліць. У падарожжы герой праяўляе пачуццё шкадавання да некаторых жывёл, і яны ўрэшце дапамагаюць яму. Казка сцвярджае важнасць узаемадапамогі ў свеце, няхай і паміж такімі рознымі істотамі. Акрамя таго, тут адбілася старажытнае міфалагічнае ўяўленне, што ў іншасвеце ўсе звяры паміж сабою і з людзьмі жывуць у поўнай згодзе. Звяры, што дапамагаюць здабыць яйка з душой Кашчэя, увасабляюць розныя прыродныя стыхіі: воўк – прадстаўнік зямлі, коршак – паветра, рак – вады. Сама прырода паўстае супраць смерці.

Івашка забівае Кашчэя яйкам. Гэта таксама сімвалічна, бо з яйкам звязана нараджэнне – працэс, супрацьлеглы смерці, якую ўвасабляе Кашчэй. У яйкі ж усе дзяўчаты ўбіраюць свае дамы: гаворачы тэрмінамі сучаснай фізікі, скручваюць прастору. У той жа час гэта, відаць, аскепкі вельмі старажытных міфалагічных ўяўленняў пра свет, што нарадзіўся з Касмічнага Яйка.

Несучы тры дамы ў кішэні, Івашка разам з вызваленымі дзяўчатамі падыходзіць да шахты, па якой спускаўся ў падзем'е. Прайшоў роўна год, як гэта адбылося. Казка фіксуе ўвагу на часе, значыць, гэта важна. Відаць, тут адбіўся не толькі сутачны рух Сонца, але і гадавы.

Сябры Івашкі жорстка абыходзяцца з ім: дзяўчат падымаюць, а яго пакідаюць у падзем'і. Гэта азначае, што адраджэнне чалавека – справа намнога цяжэйшая, чым вяртанне на неба касмічных аб'ектаў.

Івашку выносіць наверх, у белы свет, агромністая птушка, птушанят якой ён выратаваў. Дадзены элемент сюжэта падводзіць да думкі, што пачуццё ўдзячнасці ўласціва ўсім жывым істотам.

Перажыўшы прыгоды ў іншасвеце, герой вяртаецца на зямлю, у чалавечае грамадства. Пачынаецца трэцяя частка казкі, у якой больш бытавых момантаў, чым міфалагічных, дзейнічаюць не асілкі і жыхары іншасвету, а звычайныя людзі, напрыклад яўрэй, каваль. Сам Івашка таксама хавае сваю сапраўдную сутнасць і нават мяняе імя – на Іванічку-п'янічку. Гэтая частка казкі з'явілася, як можна меркаваць, дастаткова позна – не пазней XVI ст., бо да таго п'янства не было распаўсюджана (продкі пілі медавуху, ад якой галава заставалася ясная). У трэцяй частцы казкі больш важнае значэнне маюць і рэчы – чаравікі, сукенка, вянок, якія Івашка здабывае з дапамогай залатога яйка, разгортваючы яго. Менавіта дзякуючы рэчам дзяўчына з залатога дома – сонечная – пазнае свайго каханага, і справа заканчваецца вяселлем.

Такім чынам, казка занатавала надзвычай архаічныя міфалагічныя ўяўленні ў аскепках міфаў татэмістычных і міфаў пра іншасвет (прычым у гэтай частцы захавалася найбольш таямніц і цудаў, што з цяжкасцю паддаюцца расшыфроўцы). Паколькі казку як жанр, у адрозненне ад міфа, цікавяць індывідуальныя лёсы герояў, то яна ўзяла некаторыя моманты і з вясельнай абраднасці (матыў цяжкіх задач – выраб пэўных рэчаў, дзякуючы якім дзяўчына выпрабоўвае хлопца). У цэлым герой прайшоў праз надзвычай цяжкія выпрабаванні – ініцыяцыю – і таму заслужыў шчасце.

ЛІТАРАТУРА:

1. *Пропт В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986.
2. *Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. Ростов-на-Дону, 1996.
3. *Серов С. Я.* Медведь-супруг: Вариации обряда и сказки у народов Европы и Испанской Америки // Фольклор и историческая этнография. М., 1983.
4. *Соколова З. П.* Животные в религиях. СПб., 1998.